

Beszámoló a Klebelsberg-ösztöndíjjal támogatott bécsi levéltári és könyvtári kutatásról

Az első világháború kitörésének közelgő 100. évfordulója sok kibeszéletlen háborús traumával, a háború történetének fel nem dolgozott szegmenseivel szembesíti az utókort. A háborús kutatásnak ilyen „elfelejtett” témája a keleti fronton fogságba esett hadifoglyok problematikája. Ezzel a kérdéssel csupán néhány kutató (Hunyadi Károly, Bonhardt Attila) foglalkozott elmélyültebben, de ők is elsősorban a hadifoglyok hazatérésének történetét dolgozták fel. A hadifoglyok életkörülményeinek teljes körű feltérképezése még várat magára, a hadifoglytáborok közül eddig csak a krasnojarszki láger került – érintőlegesen – górcső alá (Petrák Katalin). A hadifogly-lét vizsgálata jóformán kényszeríti a kutatót, hogy utánajárjon: hozzávetőleg hányan és mennyi időn keresztül tartózkodtak hadifoglyként Szovjet-Oroszország területén?

A pontos adatot valószínűleg soha nem lehet majd meghatározni, de a nagyságrendet igen: Kirchner Sándor alezredes, a hadifoglyosztály vezetője több mint százezerre becsülte az 1920-as évek elején még haza nem tértek számát, míg a korszak kutatói ennél lényegesen kevesebbre taksálják ezt (Petrák Katalin 70 ezer főről beszél).

A Politikatörténeti Intézetben évtizedek óta folyik egy kutatómunka, melynek keretében arra törekszünk, hogy biográf adatokat gyűjtsünk mindazokra, akik 1914 és 1941 között valamilyen okból kikerültek Szovjet-Oroszországba és ott életvitelszerűen tartózkodtak. A munka során negyvenkétezer személyre sikerült információkat találni, 80 %-uk az első világháború ideje alatt, hadifoglyként került Oroszországba. Sokan letelepedtek és családot alapítottak, de többségük legkésőbb 1925-ig hazatért. A hadifoglyok jelentős hányadának sorsa azonban máig ismeretlen. Az 1921-22 során belügyminiszteri utasításra készített országos összeírás több tízezer oroszországi hadifoglyról számol be, akikről magyarországi hozzátartozóik évek óta nem kaptak hírt. Sorsuk azóta is bizonytalan, itthon maradt hozzátartozóik sosem kaptak választ a kérdésre, mi történt hadba vonult családtagjaikkal. A projekt levéltári vezetőjeként számtalanszor találkoztam leszármazottakkal, akik közel száz év elteltével is nyomoznak felmenőik után, a probléma tehát korántsem vesztett aktualitásából. A világháború kitörésének évfordulója közeledtével a téma iránt érdeklődő szakemberek száma is megnőtt. Személyes érdeklődésem mellett ez a két ok indított arra, hogy Bécsben folytassam kutatásaimat: a Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: levéltár) könyvtárában, valamint a levéltár Kriegsarchiv (továbbiakban: Hadilevéltár) részlegében.

Kutatásomnak elsődlegesen tervezett célja az volt, hogy adatokat gyűjtssek az első világháború ideje alatt Oroszország területén hadifogságba esett, eltűnt vagy hősi halált halt magyar katonákról. Mivel korábban még nem kutattam a bécsi levéltárban, a kutatási terv elkészítésében elsősorban Peter

Broucek témában megjelent írására¹ támaszkodtam. Ez alapján úgy tűnt, hogy a bécsi Hadilevéltár *Személyi aktái* között fellelhető *első világháborús veszteségekről és hadifoglyokról készült kartotéklapok* feldolgozása bővítheti, kiegészítheti a kutatás eredményeképpen megszületett „Magyarok a Szovjetunióban 1914-1941” elnevezésű adatbázist.

Ausztriában – és általában Nyugat-Európában – az első világháború kutatása sokkal népszerűbb téma, mint Magyarországon. A közelgő évforduló kapcsán máris számos új kiadvány jelent meg, a korszakot átfogóan bemutató monográfiák mellett az új kutatási irányokba (mikrotörténelem, pszichohistória) illeszkedő, kisebb részterületet elemző művelődés- és társadalomtörténeti munka is. Ez utóbbiak körébe tartoznak a családkutatók érdeklődésére is számot tartó katonalevelezések, naplók. A Nagy Háború magániratainak valamilyen formában történő feldolgozása, közreadása azonban korántsem új keletű. A könyvtárak gyűjteményeiben lévő, nemegyszer családtörténetet feldolgozó disszertációk, szakdolgozatok tanúbizonyságai annak, hogy a közel száz éve történt események napjainkban is aktuálisak. Ezek a munkák a hadszíntért megjárt nagyszülő, dédszülő megmaradt leveleire, harctéri naplóira támaszkodva engednek betekintést a frontszolgálatban, utóbb a hadifogságban eltöltött időszakra, a források csoportosítása módszertanilag is érdekes.

Kutatásomat éppen ezért Kiss Gábor bécsi levéltári delegátus javaslatára a Haus-, Hof- und Staatsarchiv könyvtárában kezdtem. A könyvtár a maga 800 ezer kötetével egyike a legnagyobb osztrák könyvtáraknak, tematikus katalógusa jelentősen megkönnyíti a kutatók munkáját. Gyűjteménye kiemelten kezeli a hadtörténetet és a haditechnika fejlődését, így mind az első, mind a második világháborúval foglalkozó kutatók számára megkerülhetetlen kutatóhely. Állományának jelentős része 1995-től on-line is kereshető.

Könyvtári munkám célja egy válogatott bibliográfia összeállítása volt.² Ennek elkészítése során tehát nem törekedtem arra, hogy az első világháború eseményeiről teljes képet adjak. Elsősorban kutatásaimhoz illeszkedően válogattam a bibliográfiai tételek között, azaz kifejezetten az Oroszországban hadifogságba esettek naplóit, visszaemlékezéseit szedtem egy csokorba. Ezt egészítettem ki az Oroszországot és a hadifogolytáborokat megjárt vöröskeresztes nővérek, illetőleg a Vöröskeresztes misszióhoz tartozó delegátusok írásaival. A hadifoglyok életéről hosszabb-rövidebb beszámolók olvashatók a kor diplomatáinak kiadott memoárjaiban is, így ezek a tételek is bekerültek az összeállításba. Ugyanakkor szándékosan mellőztem az orosz polgárháborúval és forradalommal foglalkozó munkákat. Ennek egyik oka, hogy a közös hadsereg ausztriai illetőségű

1 Peter Broucek: A bécsi Hadilevéltár és a magyar történelemmel kapcsolatos forrásai. = Hadtörténelmi Közlemények. 1990. 118-153.p.

2 A válogatott bibliográfiát az 1.sz. melléklet tartalmazza. A bibliográfiai tételek szerző szerint ábécé rendben kerültek felsorolásra, az egyes tételeknél nem tüntettem fel a könyvtár által használt rendszavakat. Az összes tétel megtalálható a Haus-, Hof- und Staatsarchiv könyvtárának állományában.

katonáinak nagy része 1918 előtt hazatért, így ezek a munkák jórészt nem egykorú írások, hanem forrásfeldolgozáson alapulnak. Másrészt a magyarországi szakirodalom bőven rendelkezik adatokkal a témában, hiszen a magyar hadifoglyok nagy százaléka a hazatérés elhúzódása miatt közvetlen szemtanúja volt az oroszországi eseményeknek.

A bibliográfiában szereplő könyvek nagy része az 1920-as, 30-as évek termése, mikor is nagy divatja volt a hadifogoly irodalomnak. Ezek a kötetek nagy százalékban nem is kerültek reprint kiadásra, így különösen fontos felhívni a korszakkal foglalkozó kutatók figyelmét ezekre a jórészt elfeledett primer forrásokra, melyek elsősorban a hadifoglyok mindennapi életéről szolgálnak lényeges adalékokkal. Kiemelten fontosak ezek a könyvek magyar vonatkozásban is, egyrészt, mert a közös hadsereg egykori katonái egyazon táborokban, egymás melletti priccseken vészelték át a hadifogság éveinek jelentős részét, másrészt, mert Magyarországon még a Hadtörténeti Könyvtár gyűjteménye sem rendelkezik ilyen széles körű hadifogoly-irodalommal.

Az összes vonatkozó irodalom tételes áttekintésére természetesen a két hónap alatt nincs lehetőség, ugyanakkor ez az idő elegendőnek bizonyult arra, hogy egy átfogó kép alakuljon ki az Oroszországban eltöltött hadifogság éveiről. A naplók és a visszaemlékezések lehetőséget adnak arra, hogy a fogságba eséstől egészen a hazaszállításig kövessük nyomon a hadifoglyok életét. A források beszámolnak a hadifoglyok táborba szállításáról, a tábor felépítéséről, az épületekről, a foglyok elhelyezéséről, az ételmezésről és az ellátási nehézségekről, a tábori egészségügyről, a szórakozási lehetőségekről is.

A hadifoglyokat Oroszország belsejébe a transzszibériai vasúton szállították. A vonalat 1891-ben kezdték építeni Cseljabinszktól kelet felé és 1904-ben fejezték be az építését. A foglyok számára nem bocsájtottak rendelkezésre személyszállító vagonokat, a marhavagonokban közel negyven főt helyeztek el, de ez a szám – főként 1915-ben és 1916-ban – 50-60 közöttire is felment. A vagonban két emelet magasan, széltében-hosszában, gyalulatlan, nyers deszkák voltak, ezek szolgáltak fekvő- és ülőhelyként. A vagon mindkét oldalról vastag deszkákkal három részre volt osztva, és mindegyikben hat ember feküdt. Nem mindenki volt ilyen szerencsés. Akinek a beszállásnál nem jutott ilyen hely, az a vagon hátsó részében állt, vagy a padlón gubbasztott. A vagon közepénél volt a kályha, melyben fűtöttek, itt lehetett a teának vizet melegíteni. Mosakodásra nem volt lehetőség, a kosz, a tetvek és a rossz higiénés körülmények miatt elharapózott a vérhas. A vagonokban nem volt WC, noha a vérhas erős hasmenéssel járt. A katonák a dolgukat a nyitott vonatajtón át, a mozgó vagonokból intézték, ami szintén nem volt veszélytelen. A szállítás közbeni halálesetek mindennaposak voltak, a halottakat azonban sok esetben nem temették el a következő állomáson, hanem a vagonban maradtak, amíg a foglyok el nem érték céljukat. A halottakat a priccsek alá fektették és az állomásokról hozott klórral leöntötték.

Néhány visszaemlékezés a vonatot úgy ábrázolja, mint egyfajta társadalmat: felül a legkisebb kellemetlenség, középen még van meleg és kényelem is, de az alsó szinten már mindebből semmi nincs. A mosdás, a mosás hiánya mindent és mindenkit megviselt – a bűzben „az emberek elvesztették emberi mivoltukat és bűzlő állatokká váltak”.

A táborba vezető úton az embereknek önmagukról kellett gondoskodniuk. Kézpénzt kaptak (az egyszerű katonák átlagosan 25 kopejkát naponta, míg a tisztek 75 kopejkát.) Ezek a kifizetések azonban rendszerint késtek, és nem álltak összhangban az előre megígért összeggel. Az állomásokon sokáig tartózkodtak, hogy a foglyok jól kimozoghassák magukat, és megvegyék a fenntartásukhoz szükséges élelmiszert. A szökést a pihenők alkalmával kevesen kísérelték meg: a jól képzett kozák őrség, a nagy földrajzi távolság, a klíma és az orosz nyelv ismeretének hiánya egyaránt visszatartotta a foglyokat. Az utazás gyakran két-három hétig is eltartott, ezt követően osztották szét az embereket az internálótáborokba.

Ha a tiszteket a legénységi állománytól nem különítették el azonnal a bevagonírozásnál, ez a táborban megtörtént. Ez az elkülönítés egyfelől nyugalmat és jogokat jelentett, másfelől lehetőséget adott arra, hogy mindkét csoportra pressziót fejtsenek ki. Általában minden hadifogoly ki volt szolgáltatva a táborparancsnokság önkényének. Ezen a poszton általában a „jó családból” valók szolgáltak, akik ezáltal mentesültek a frontszolgálat alól – ez néha különösen kemény vezetést eredményezett. A tábor őrzésével legtöbbször egyszerű orosz katonák voltak megbízva, a szököttek után a kozákokat küldték, nekik legtöbbször sikerült is a szökevényt kézre keríteni. A tisztek a napi bevásárlás idejére – természetesen felügyelet mellett – néhány órára elhagyhatták a tábor.

Az első világháború kezdetekor a hadifogoly-egyezmény világos vonalakat fektetett le az internáltakkal kapcsolatban. Ezért sok hadifogoly hitte, vagy legalábbis remélte, hogy valami mást talál, mint amivel valójában szembesülnie kellett. A hadifogolytáborok a városoktól legalább két (de inkább több) kilométerre feküdtek, és a foglyok gyalogosan meneteltek odáig a pályaudvartól. A tábori épületekre nézve nincs séma, ez gyakorlatilag bármi lehetett: használaton kívüli kaszárnya, iskolaépület, üresen álló gyárépület, börtön, barakk. A legénységi barakkokban mintegy 4-500 ember élt – táborszinten 10 ezer és 35 ezer között mozgott a hadifoglyok száma. A termeket itt is azzal osztották be kisebb – intimebb – területre, amivel tudták: textilmaradékkal, papírral, gyékénnyel. A legrosszabbak voltak az ablak nélküli, valamint a földbe ásott barakkok – kb. másfél-két méterrel a föld alatt. Ez utóbbi esetében a talajszint felett levő részeket kideszkázták. Télen az ajtót sokszor hótömeg fedte, tavasszal, az olvadás után az alsó priccsek vízben álltak. Az itt lakó legénység szinte minden tagját reuma gyötörte. A barakklakók nemegyszer deszkapriccseken feküdtek – gyakorta matrac és takaró nélkül. A fűtés sem volt megoldott, néha a hőmérséklet nem ment a hálótermekben 6 fok fölé. A tiszt szállítások jóval „kényelmesebbek” voltak, itt 8-20 tiszt lakott egy teremben. Matrac is volt: szalmával töltött zsák. A világítást

legtöbbször petróleummal oldották meg, ami azonban – akárcsak a gyertya – nagyon drága volt, az oroszok termenként csupán néhány petróleumlámpát engedélyeztek, a foglyok gyakorlatilag félhomályban éltek. A megfelelő lakókörülmények mellett a rendszeres tisztálkodást sem tudták biztosítani, és a fehérműk tisztán tartására sem volt lehetőség. A tisztek havonta egyszer zuhanyozhattak le. A zuhany legtöbbször a tábor területén kívül, a közeli faluban volt. Ide kisebb csoportokban, vagy egyénileg kísérték el a tiszteket. Az egyszerű katonák a hóban tisztálkodhattak. Toalett hiányában gyakran a barakkon kívül, az ajtó előtt intézték el a dolgukat.

A hadifoglyok a lakó- és higiénés körülmények, a nem kielégítő ételmezés miatt és a megfelelő ruházat hiányában nem tudták leküzdeni a betegségeket. A betegségek közül a legrosszabb volt a tífusz, vagyis a hastífusz. Ez magas lázzal, hasmenéssel és szomjúságérzettel járt együtt. A szomjúságérzet az öntudat elvesztéséhez, majd delíriumhoz vezetett. A hastífusz egy válfaját, a flekktífuszt is diagnosztizálták. Ez bőrkiütéssel járt együtt, apró piros pöttyökkel az egész testen, ehhez járultak a hastífusz esetében már tapasztalt kísérő tünetek.

1914-1915 telén haltak meg az első foglyok tífuszban. A betegséget a török hadifoglyok hozták be Szibériába. A legfontosabb védekezési forma a betegség ellen a zuhanyzás és a tiszta ruha lett volna, ugyanis a betegség fő hordozója a nehéz levegő. A tisztek közül kevesebb áldozat volt, hiszen ők nagyobb, szellősebb helyen éltek és kevesebb ember volt egy terembe összezárva. A legénység közül viszont százak, ezrek betegedtek meg. A betegek, akik nem tudtak segítség nélkül WC-re menni, sokszor a saját piszkukban feküdtek. Az emeleten lévő alvóhelyek a betegek számára áthidalhatatlan hátrányt jelentettek. Troickban a tífuszjárvány következtében 14 ezer hadifoglyból 12 ezer meghalt.

1917-1918 telén nagy mozgás volt az internálótáborok között, kitört a forradalom, sok ezren meneteltek Szibéria felé, hogy belépjenek a Vörös Hadseregbe. Az általános népmozgás a civilek között is több ezer halottat eredményezett. Az orosz orvosok alig vagy nagyon ritkán látták el a betegeket, gondozásukat vagy orosz felcserekre, vagy az elfogott orvosokra bízták. Volt ugyan kórházi barakk, de oda csak nagyon keveseket lehetett elhelyezni, kórház a tábor területén nem volt. A tífusz mellett más betegségek is tizedelték a hadifoglyokat, okuk legtöbbször a nem kielégítő táplálkozás volt. A krónikus C-vitamin hiány vezetett többek között a skorbuthoz és a kezdődő tüdőgyulladásához. Ezek a betegségek a század elején legtöbbször halállal végződtek. A földbarakkokban elhelyezett legénységet ezen felül reuma és a felfázásból adódó betegségek (vesemedence-gyulladás, hashártyagyulladás, gyomornyálkahártya-gyulladás) is gyötörték. A bezártság, a hozzátartozókkal való rendszeres kapcsolattartás hiánya sok esetben pszichés betegségekhez vezetett, amit a táborokban rendszeres fizikai munkával igyekeztek „orvosolni”.

A fogságban elhunyt hadifoglyokat csak a tavaszi és a nyári hónapokban temethették el. Télen olyan kemény volt a föld, hogy képtelenség volt felásni, ezért a halottakat az üresen álló

barakkokba vitték, ahol megfagyott a testük, és ezeket a fagyott testeket egymásra pakolták, feltornyozták.

A naplók és visszaemlékezések nem csak foglyokat érintő testi-lelki nehézségekről számolnak be. A hadifoglyok életét megkönnyítő sportélet, a hadifogoly-zenekarok megalakulása, a hadifogoly-színházak megalakulásának története, a tábori önképzés éppígy megjelenik a memoárok lapjain.

A könyvészeti anyagból nyert általános képet tovább erősíti, színezi a Hadilevéltár anyaga. Az AOK-Evidenzbüro hadifogoly-gondozással foglalkozó dokumentumainak terjedelme 1 ifm, azaz kilenc levéltári doboz. (Az átnézett levéltári anyagok tételes jegyzékét a 2. sz. melléklet tartalmazza.) Az anyagról általában elmondható, hogy az iratokat táboronként ábécérendben, azon belül pedig az iktatószámok sorrendjében rendezték. A dokumentumok évköre 1915-1921, de meg kell jegyezni, hogy 1920 után csak szórványosan találhatunk egy-egy iratot. Az anyag jelentős részének évköre 1917-1919-es.

A táborok anyagában az alábbi irattípusok találhatók meg:

- **Névsorok:** azokról a tisztekről, illetve legénységi állományú katonákról, akik 1. havi illetményt kaptak, 2. valamilyen segélyben részesültek, 3. kölcsönt vettek fel (az otthon maradt hozzátartozóik terhére). A névsorok általában az alábbi adatokat tartalmazzák: név, csapattest, rendfokozat, a kifizetett összeg nagysága, az átvevő saját kezű aláírása. Ezekben a névjegyzékeken csak elvétve szerepel nemzetiségi megjelölés, ezért a névjegyzékekből a magyar nemzetiségű foglyok leválogatása elképzelhetetlen. Azokon a névjegyzékeken, ahol a hadifoglyok a családtagok terhére vettek fel kölcsönt, feltüntették azok nevét és elérhetőségét, akik a kölcsönt kifizetik. A lakhely támpontot adhat, de pontos adattal nem szolgálhat a magyar nemzetiség kimutatására.
- **Egészségügyi jelentések:** legtöbbször havi rendszerességgel készült jelentések, melyek beszámoltak a táborban tartózkodó rokkantak, sebesültek, fekvő- és járóbetegek számáról, állapotáról, megnevezve magát a betegséget is. A jelentések kiegészítésében a tábori orvosok, szanitécek névsora is megtalálható.
- **Havi jelentések:** a táborlakók egészségügyi, pszichés állapotáról, a tábori elhelyezés és ellátás körülményeiről készült jelentések.
- **Kérvények:** egyes hadifoglyoknak saját, személyes ügyükben a dán királyi konzulhelyettesnek benyújtott kérvényei.
- **Levelezés.**
- **A pénzbeli kifizetésekről szóló nyugták.**

A hadifogoly-gondozással foglalkozó iratok áttekintése után, kutatásom harmadik fázisban –

ismét a levéltári delegátusok segítségére támaszkodva – a már hivatkozott Broucek-tanulmányban is szereplő kartotékrendszer belső struktúráját próbáltam feltérképezni.

Munkám során a következő nagyobb egységekkel találkoztam (az alábbi lista korántsem tükrözi a teljes – mintegy 26.000.000 kartonlapot tartalmazó – kartonrendszer belső struktúráját):

1. Vermissenkartei: a hadszíntéren eltűntnek nyilvánítottak kartonjai, alakulatonként rendezett.
2. Phonetikkartei: rendkívül nehezen kereshető, hozzávetőleges ábécérendben lévő sorozat, ahol a neveket hallás után írták le. Itt elsősorban halottak, sebesültek, betegek után lehet keresni. Kutatását sillabusz segíti. (Terjedelem: több ezer doboz, a dobozok számozása betűnként újrakezdődik)
3. Kriegsgefangenkartei (továbbiakban hadifogolykarton): a hadifogságba kerültek kartonjai, ábécérendben. A kartonok kisebb hányadát a Hadügyminisztérium 10. osztályának hadifogolyrészlege, nagyobb részét a Vöröskereszt készítette. A kartonokból öt sorozat készült, az első három sorozatban vannak az oroszországi hadifoglyok, a 4. sorozatban az olasz fronton foglyul esettek, az 5. sorozatban pedig a szerb fogságban lévők kartonjai. A hadifogságba esett tisztekről külön sorozat készült, ez vegyes gyűjtemény, azaz nem különítették el az egyes frontokon fogságba esettek kartonját. Kinti munkám során ennek a tiszti sorozatnak a feldolgozását kezdtem meg. (A névsor a 3. sz. mellékletben található.) (Terjedelem: kb. 1420 doboz)
4. Totenkartei: az elhunytak kartonjai. Létezik külön orosz, szerb, francia, román, olasz sorozat. (Terjedelem: 1095 doboz)
5. Matrikenkartei: a halotti anyakönyvek cédulái, ezek között nincs hadifogoly. (Terjedelem: 145 doboz)

A feldolgozott hadifogolykartonokon az alábbi adatok találhatóak meg: név, a bevonulás helye (esetenként a születési-, vagy az illetőségi hely), csapattest, rendfokozat, a fogságba esés időpontja, a hadifogolytábor neve. Ezeket az adatokat egészítették ki a szülők (legtöbbször az apa) nevével és a foglalkozással. A mellékletben szereplő névsort és az adatokat abban az írásmódban rögzítettem, ahogy az a kartonon szerepel, a helyesírási hibákat csak kivételes esetben (pl. magyarországi település neve Kalasvár helyett Kolozsvár) javítottam. Néhány tisztnak több hadifogolykartonja is van, melyeken eltér a fogságba esés dátuma, illetőleg a csapattest. Ezekben az esetekben az összes rendelkezésre álló adatot rögzítettem. Mintegy 1451 tisztre találtam adatot, kb. 2 és fél doboznyi anyag feldolgozása során.

A Haus-, Hof- und Staatsarchiv könyvtári és levéltári részlege az első világháborúval foglalkozó kutatók számára valóságos kincsesbánya. A német nyelvű könyvészeti anyag

legnagyobb hányada magyarországi könyvtárak állományában nem szerepel. A levéltárban további kutatásokat kell végezni a Vöröskereszt anyagában és a Kéziratgyűjteményben, valamint a harctéri jelentések évenként és azon belül iktatószám szerint lerakott anyagában. Az itt őrzött levéltári és könyvtári dokumentumok minél alaposabb feldolgozása az első világháború köztörténetének megismerését nagyban elősegítheti, eredményei a családfakutatók, a hadtörténészek és a művelődéstörténettel foglalkozók számára is hasznosak lehetnek.

Budapest, 2014. január 31.

Kaba Eszter